

УДК 378:37.032

СОЦІАЛЬНИЙ ДОСВІД ЯК ДЖЕРЕЛО ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

В.В.Орел*старший викладач кафедри менеджменту**Харківського торговельно-економічного інституту*

У статті розглядаються деякі погляди різних вчених, які розробляли теорії поведінки людей і намагалися пояснити, чому людина поводиться так, а не інакше. Розкриваються основні чинники соціальної поведінки людей і вивчаються можливості спеціально організованого впливу на цей процес.

Ключові слова: поведінка, індивідуалізація особистості, соціальний досвід.

Самосвідомість – одне з основних понять філософії, психології та соціології, яке відбиває рівень психологічної активності людини як соціальної істоти, зокрема, процес усвідомлення та оцінки людиною себе, свого знання, моральної сутності, інтересів, потреб, ідеалів, мотивів поведінки, свого стану в суспільстві.

Розвиток особистості розпочинається з формування первинних образів «Я». Вже з перших місяців життя у процесі рухової активності, маніпулювання предметами, в ході взаємин з батьком і матір'ю дитина поступово пізнає своє фізичне «Я»: перцептивний і руховий досвід дає їй можливість усвідомити свої сенсорні та моторні можливості, завдяки синтезу окремих уявлень у неї виникає первинний образ власного тіла, який проявляється у здатності виконання довільних рухів. Водночас відбувається виділення дитиною себе з простору, в якому вона перебуває.

Народження початків духовного «Я» особистості пов'язане з усвідомленням нею «своїх дій, цілей своєї діяльності і мотивів своєї поведінки», тобто з розвитком самосвідомості [1]. Тобто, самосвідомість – це результат взаємодії, у ході якої індивід навчається дивитися на себе очима інших людей.

Самосвідомість – необхідна умова саморегулювання, тобто управління своєю поведінкою. Це надзвичайно складна категорія, одним з компонентів якої є самооцінка – судження людини про те, наскільки ті чи інші її якості відповідають обраному еталону, зразку. Незважаючи на те, що самооцінка завжди відображає змістовий бік і її об'єкти досить різноманітні (поведінка, розумові й фізичні якості, здібності, риси характеру тощо) людина завжди має узагальнене уявлення про себе, «образ Я», який накладає відбиток на оцінку результатів конкретних видів власної діяльності або своїх особистісних якостей.

Розкриття причин соціальної поведінки людей, вивчення можливостей спеціально організованого впливу на цей процес неодно-

разово привертала увагу дослідників (А.Маслоу, Ж.Піаже, Д.Келлі, М.Франкл, З.Фрейд, К.Юнг, Б.Скіннер, К.Роджерс, Л.Колберг, Д.Роттер, Р.Бендлер, Дж.Гріндер, М.І.Сметанський, В.І Шахов, І.Д.Бех, В.М. Галузяк), які підходили до розгляду означеного феномену, ґрунтуючись на сповідуваних ідеях, прихильностях до певних теорій і концепцій.

Скажімо, психоаналітики пояснювали поведінку на основі вивчення внутрішнього, переважно неусвідомлюваного людиною психологічного життя. Вони намагалися шляхом психотерапії виявити факти особистісного досвіду індивіду, які в попередні роки життя (зазвичай у дитинстві) спричиняли у нього досить сильні потрясіння, стреси, але потім стерлися з пам'яті, опинилися в невідомій сфері його особистості (за термінологією З.Фрейда, в «ід», за К.Юнгом, у «затінку»). Саме цей особистісний досвід, що не усвідомлюється глибоко, на думку психоаналітиків, впливає на соціальну поведінку людини, на її взаємини з іншими людьми.

Наступним різновидом є сукупність теорій поведінки, представники яких намагаються пояснити, чому, коли і яким чином діти і дорослі вчаться поводити себе так, а не інакше. Теорію, що ґрунтується на цій тезі, називають біхевіористською. Її основна ідея полягає в тому, що людина є такою, якою вона навчилася бути, тобто розвиток особистості не залежить від спадковості, а становить поступове нагромадження досвіду, знань, умінь і навичок.

Такі погляди дали вченим привід називати біхевіоризм «теорією научіння», під яким вони розуміють процес зміни індивіда внаслідок набуття особистісного досвіду або вправління. При цьому стверджується, що людина засвоює тільки ті способи поведінки, які викликають у неї позитивні емоції, і намагається уникати будь-чого, що може призвести до неприємностей. Важлива роль у подібному вправленні відводиться стимулам (як тим, що підкріплюють позитивний досвід, так і тим,

котрі є реакцією на негативні дії). У першому випадку мета полягає у формуванні бажання і потреби повторення форм поведінки, тоді як у другому, – в їх уникненні. В результаті цього «кожний індивід розвивається завдяки автоматичному утворенню зв'язків між стимулами і своїми реакціями на них або між способами поведінки і їх наслідками» [2]. На основі цього робиться висновок, що треба тільки створити відповідне середовище, яке спонукає особу до вияву себе в «правильних вчинках», помістити в нього дитину, забезпечити наявність стимулів і всі проблеми щодо її виховання і соціального розвитку будуть розв'язані як найкраще. У зв'язку з цим варто згадати систему жетонів, котра впроваджувалася для виховання і перевиховання осіб з відхиленнями в поведінці в Сполучених Штатах Америки в 90-і роки минулого століття: «Уявіть собі колонію для підлітків-правопорушників. У цьому жорстко контрольованому світі нагороди, такі як смачна їжа, час для тренувань у спортивному залі, окрема спальня, свіжі журнали і, нарешті, відпустка на вихідні, купуються за жетони. Ці жетони можна заробити за точне виконання чітко визначених правил поведінки в класі і на роботі» [2]. Подібна система, заснована на застосуванні стимулів-жетонів, на переконання її розробників, виступає ефективним підкріпленням старанності й успіхів у навчанні, дотримання правил поведінки і продуктивності праці.

Психоаналітична теорія посідає важливе місце з-поміж численних концепцій розгляданого напрямку досліджень. Її предметом є людські емоції і міжособистісні стосунки. Іноді цю теорію ще називають теорією розвитку особистості або теорією взаємодії чинників розвитку особистості. Яскравий представник цього напрямку З.Фрейд. Зосереджуючи основну увагу на розвитку дитини як особистості, на проблемах, що виникають у неї в процесі становлення, З.Фрейд розглядав поведінку, як біологічний прояв інстинктів і підсвідомих мотивів, вважаючи, що людина не усвідомлює багатьох причин своєї поведінки, оскільки вони приховані від неї, а дії, що відбуваються з нею, є результатом діяльності підсвідомості, зміст якої накопичується протягом усього життя. Цей підхід ґрунтувався на переконанні психолога про те, що в структурі кожної особистості наявні три взаємопов'язані сфери: несвідоме Ід («Воно»), свідоме Его («Я») і надсвідоме Супер-Его («Над-Я»).

Перша сфера є початковою, закладеною від народження на рівні численних інстинктів. Саме завдяки інстинктам, дитина намагається задовольнити ті чи інші свої потреби, але при цьому несвідоме Ід доволі часто вступає у суперечність із реальністю.

Свідоме «Я», навпаки, перебуває в тісному взаємозв'язку із зовнішнім світом. Накопичуючи досвід, дитина поступово навчається уникати небезпеки, оволодіває вміннями діяти за різних обставин і з різними речами. Его поступово завойовує контроль над вимогами Ід, обираючи найсприятливіші умови для їх задоволення. Перебуваючи під постійним впливом зовнішніх і внутрішніх імпульсів, які спричинюють виникнення певних відчуттів – напругу («невдоволення») і релаксацію («задоволення»), «Я» шукає шляхи для уникнення першого і одержання останнього.

З.Фрейд вважав, що головні особливості особистості закладаються в перші 5-7 років життя. При цьому в ході онтогенезу наявні різні фази психічного, а точніше, психосексуального розвитку дитини, характер перебігу кожної з яких здійснює певний вплив на формування якостей особистості. На кожній стадії інтереси дитини і оточуючих її людей зосереджуються навколо якоїсь однієї частини тіла, що виступає для них джерелом отримання задоволення.

Інший представник біхевіоризму Б.Ф.Скіннер не відводить особистості як ізольованій самості місце в науковому аналізі поведінки, зазначаючи, що «в науковому підході немає місця самості як істинному джерелу дій» [3]. Він визначає особистість як суму паттернів поведінки. Різні ситуації викликають різні паттерни реакції. Кожна індивідуальна реакція заснована виключно на попередньому досвіді та генетичній історії. Б.Скіннер вважає, що не існує *его*, не існує особистості, самості іншої, ніж сума поведінки» [4]. У його теорії йдеться про необхідність правильного розуміння причини поведінки, яка усуває плутанину й помилки. При цьому фіксаціями виступають такі поняття, як свобода людини (вона, на його думку, означає лише те, що ще не знайдена причина поведінки), гідність, творчість, «внутрішня людина». Б.Скіннер переконаний, що людина, по суті, не відрізняється від інших тварин. Тому немає сенсу вивчати її внутрішній світ тоді, коли нас цікавить поведінка, прагнення шукати абстрактні «внутрішні чинники» в людині, на його думку, тільки ускладнюють проблему, призводять до одержання незрозумілих результатів.

Б.Скіннер зазначає, що змінюючи середовище, можна управляти поведінкою людини. При цьому гуманізм виявляється не у запереченні даного факту, а в максимально можливому розкритті, докладанні техніки управління. Психологічний розвиток же полягає в мінімізації негативних умов і зростанні сприятливого контролю за середовищем. За Б.Скіннером, особистість має роз-

вивати в собі здібності передбачати, підтримувати свою поведінку й керувати нею.

Засновники нейролінгвістичного програмування Р.Бендлер і Дж.Гріндер вважають, що у кожної людини є своя індивідуальна модель уявлення про світ, про себе і свою поведінку в цьому світі (своєрідна Я-концепція). У цій моделі щось може створювати негативний вплив на її долю, викликати незадоволення, хвилювання, спричинювати виникнення впевненості в тому, що існує значна кількість проблем, які не можна розв'язати. З огляду на це, прихильники нейролінгвістичного програмування пропонують технологію вивчення індивідуальної моделі особистісного досвіду людини й способи зміни виявлених небажаних і шкідливих для конкретного індивіду уявлень, інтерпретації їхнього досвіду.

У процесі моделювання особистості Р.Бендлер і Дж.Гріндер керуються виключно критерієм корисності, який полягає у з'ясуванні того, що є корисним для конкретної особистості, чого бажано досягти і що наносить їй шкоду і вимагає зміни. Виходячи з цього, вони намагаються внести необхідні, на їхній погляд, корективи до моделі уявлень конкретної особистості про світ, доповнити та розширити їх, що спрямовано на її удосконалення. При цьому обстоюється позиція, яка полягає в наступному: якщо людина не спроможна ефективно керувати власним мозком і впорядковувати свої, доволі часто штучні, надумані проблеми, їй слід допомогти, взявши на себе управління при розв'язуванні наявних проблем і вносячи доступні бажані зміни [4]. Водночас не можна обійти увагою і той факт, що зазначене управління стосується виключно небажаних аспектів моделі світу.

Відомі й інші концепції соціальної поведінки особистості та засобів її вивчення.

Отже, відповідно до основних психологічних теорій, поведінка людини залежить від умов її життєдіяльності. Конкретний вчинок може бути результатом реакції на конкретну ситуацію чи прояв якогось внутрішнього джерела активності індивіда. З огляду на це, розрізняють реактивну й активну поведінку.

Мета вчинку – збереження звичного адаптивного стану (захисна реакція), а також надбання нової реакції (розвиток).

Результат вчинку – це досягнення бажаного ефекту – внутрішнього (думка, оцінка, почуття) або зовнішнього (досягнення згоди, розуміння, взаємодії).

У цю схему вкладаються всі моделі особистості: біхевіористські, когнітивні, гуманістичні. Це відбувається тому, що в різні періоди життя, за різних обставин людина поводить себе то як захисник власної репутації, свого уявлення про саму себе, то як переробник інформації для вибору серйозних життєвих

рішень, то як шукач нової стимуляції (почуттєвої, інформаційної) для виходу із звичного, рутинного стану.

Психоаналітичні концепції пояснюють поведінку людини прихованими компонентами – сексуальними мотивами, агресивністю (З.Фрейд) або прагненням до визнання, влади (А.Адлер).

Закон поведінки за біхевіористськими теоріями такий: зв'язок між стимулом і реакцією буде посилюватися, якщо за реакцією настає підкріплення (гроші, увага, повага).

У теорії соціального вчення (Д.Роттер) ключовим поняттям є очікування – суб'єктивна ймовірність, з якою, на думку людини, певне підкріплення стане наслідком певної поведінки. Як одну з детермінант очікування успіху Д.Роттер пропонує поняття «локус контролю». Екстернальна поведінка пов'язується з відчуттям себе пішаком, залежним від обставин. Інтернальна ж породжує відчуття себе діячем, що формує власний успіх.

Згідно з когнітивними теоріями, людина є насамперед «мислителем». Вона перебуває у світі інформації, яку необхідно зрозуміти, оцінити, використати. Вирішальна роль знання у поведінці особистості простежується в теоріях Ж.Піаже, Л.Колберга, Д.Келлі [6].

До важливих психологічних механізмів соціального розвитку належить стихійний механізм формування особистості, що має назву «переорієнтація мотиву на мету», і механізм ідентифікації та засвоєння соціальних ролей. Вони діють як на рівні підсвідомості, так і через свідомі форми.

Поведінка людини стимулюється і регулюється певним мотивом, який об'єднує все. А.Маслоу, К.Роджерс називають його «тенденцією до самоактуалізації».

Досить докладне і широке тлумачення суті самоактуалізації, що безпосередньо стосується нашого дослідження, дав А.Маслоу. На його думку, цей термін означає повне, живе і безкорисливе переживання чогось індивідом, коли він є «цілком і повністю людиною», а його «Я реалізує саме себе» [3]. Це усвідомлений вибір певних дій (казати неправду чи залишитися чесним), що здійснюється особистістю на основі власних переконань, а не під зовнішнім впливом, коли вона бере на себе всю відповідальність за наслідки, виявляючи незалежну від оточуючих позицію.

Самоактуалізація, стверджує А.Маслоу, – це не «тільки кінцевий стан, а також процес актуалізації своїх можливостей», що передбачає реалізацію дій, спрямованих на належне здійснення того, що людина прагне зробити». При цьому людина повинна вміти відмовлятися від хибних уявлень про себе саму, розуміти, що не є її «потенціями», тобто «знайти себе, розкрити те, чим вона є, що для

неї добре, а що погано, яка мета її життя» [3, 111-114]. Соціальна роль, яку виконує людина, завжди впливає на субпідрядність мотивів її поведінки. Механізми ідентифікації та прийняття соціальних ролей покладено в основу формування «Я-концепції» особистості, основними компонентами якої є:

- «образ Я» – уявлення індивіда про себе;
- самооцінка – емоційне забарвлення цих уявлень;
- потенційна поведінкова реакція (конкретні дії, до яких можуть спонукати «образ Я» і самооцінка).

Отже, «Я-концепція» – це психологічний регулятор поведінки людини, де «образ Я» виступає важливою установкою, що коригує її ставлення до себе, а відтак і до інших об'єктів життя.

Таким чином, доходимо висновку, що на переконання прихильників гуманістичної теорії, забезпечення єдино правильної поведінки відбувається через пробудження вроджених сил дитини, через вимоги того соціального оточення, в якому вона перебуває. Цими вимогами особистість спонукається до дії як член певної спільноти, до відходу від своєї початкової обмеженості в діяльності та почуттях, до оцінювання себе з точки зору корисності для тієї групи, до якої вона належить.

Полемізуючи із З.Фрейдом, який зауважував, що з появою почуття голоду індивідуальні особливості поведінки нівелюються, інший представник гуманістичної теорії М.Франкл твердить, оперуючи емпіричним матеріалом, що в будь-якій ситуації перед людиною постають дві можливості: розвиток і деградація. І вибір однієї з них передусім залежить від особистісного вибору людини і менше – від ситуації.

Зводячи весь процес становлення і розвитку особистості як даного психічного комплексу до взаємодії з культурою через посередництво міжособистісних взаємин членів сім'ї, зарубіжні вчені намагалися керувати процесом соціалізації дитини з метою свідомого регулювання становленням особистості у суспільстві та її поведінкою.

Проведений теоретичний аналіз дозволяє визначити основні соціально-психологічні фактори, що регулюють соціальну поведінку людини, а саме: суспільна свідомість (соціокультурні та етнічні особливості, релігія, традиції, ритуали); групова свідомість (соціальні очікування, вікові очікування, адаптація до групи); ситуаційні фактори (наслідування, мода, реклама); індивідуально-психологічні (потребнісно-мотиваційний компонент, афективний компонент, когнітивний компонент, вольовий компонент).

Сьогодні в українському суспільстві відбувається фундаментальна зміна цінностей, змінюється структура суперечностей. Нині ні в кого не викликає заперечення той факт, що сама собою цілеспрямованість впливу в процесі виховання (як керованого компоненту соціального розвитку) не завжди гарантує досягнення запланованого результату. Пояснюється це тим, що підпадаючи під виховний вплив, особистість може вже мати певні установки, які виробилися в неї під впливом соціального середовища і є відмінними від тих, які ставляться за виховну мету. Водночас соціалізацію не можна розглядати як механічне відображення безпосереднього соціального досвіду. Вона характеризується суб'єктивністю сприйняття: одні й ті самі процеси і явища можуть формувати в людей різний соціальний досвід. Отже, виховний процес не може відбуватися на декларативному рівні, коли певні чинники детермінують як поведінку, так і ті механізми, що сприяють інтеріоризації соціально-нормативної діяльності особистості. Навіть за умов невиявлення свідомого опору на рівні самосвідомості, не виключені перешкоди у вигляді установок, які сформувалися в особистості під впливом зовнішніх умов.

За сучасних умов процес виховання має розглядатися як регулятор, який корегує наслідки соціального відтворення людини, забезпечуючи умови, за яких «внутрішня спрямованість, ціннісні орієнтації людини набували б своєї визначеності на рівні індивідуальності, а механізми їхньої реалізації втілювалися б на особистісному рівні» [7].

Такий підхід зумовлений тим, що індивідуальність «все ж таки задає організуючу основу діяльним проявам особи, визначаючи надто чітку лінію поведінки, і не дозволяє особливо роздвоюватися між соціальними ролями, які вона виконує і тими вимогами, що ставляться до неї соціальним оточенням» [7], адже соціальний досвід, який лежить в основі соціального розвитку, не тільки засвоюється суб'єктивно, а й активно перероблюється, стаючи джерелом індивідуалізації особистості.

Звідси доходимо висновку, що особистість, передовсім є суб'єктом соціалізації, і, що не менш важливо, активним суб'єктом саморозвитку, в тому числі і самовиховання. Тому говоримо не тільки про важливість засвоєння соціального досвіду індивідом, а й розглядаємо його, як активного суб'єкта соціалізації. При цьому треба зазначити, що цей процес є безперервним і відбувається протягом усього життя людини і ніколи не може бути «завершеним».

ЛІТЕРАТУРА

1. *Божович Л.И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – С.268.
2. *Галузяк В.М., Сметанський М.І., Шахов В.І.* Педагогіка: Навч. посіб. – Вінниця, 2001. – С.25.
3. *Маслоу А.* Самоактуалізація / Психологія личности. Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я.Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 273 с.
4. Трансформація личности: нейролінгвістическое програмування / Аналіз і коментарі *О.Ксензюк.* – Одеса: Хаджибей, 1995. – с.1.
5. *Фейдимен Дж., Фрейдгер Р.* Личность и личностный рост. – Вып.3. – М.: Изд-во РОУ, 1994. – С.53.
6. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб.: Питер, 2002. – 382 с.
7. *Ящук І.П.* Людина – суб'єкт та об'єкт соціальних процесів. – С.107.
8. *Skinner B.F.* About behaviorism. – New York: Harher, 1974. – 183 p.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2009 р.

